

БИБЛИОТЕКА
Школа амылгалы
ТУВА
А.С.ПУШКИНА
Бүгү назыда
чаштар-биле...

5

Төрөөн чуртун төөгүп берем

Түрк бижикиг
көжээлер

6

Спорт

Тыва мөгелер
тиилээн

8

№ 73 (18500)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

адар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

июнь

19

четверг

Доозукчу – 2014

АЛДЫН МЕДАЛЬДАРНЫ ТЫВЫСКАН

Июнь 18-те ТР-нің Чазак Бажыңга республиканың ниити ортумаг билиг школаларының тергийн өөредилгелиг 47 доозукчузунга алдын медальдарны байырлыг байдалга тывыскаан.

Тываның Баштыңы — Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолдун элчиле, ада-иелерге, башкыларга байырын ооң оралакчы Анатолий Дамба-Хуурак чедирип тура, бо чылын алдын медаль төлөтпиг болганнарның чүгле 7-и оолдар болуп турарын алап демдеглээш, оларны олуттарындан туруп кээрин дилээн. Ал эртем-билигге сундулуг оолдар чоргаар туруп кээрге, адыш аашкыннары диңмиттели берген. Анатолий Партизановичын харыскалыг оолдардан күрүне баштыңнары, удуртукчулар дээрзин онзалал демдегеп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол 1982 чылда Бүрен-Хем ортумаг школазын алдын медальды доосканы-биле холбап чугаалаан.

Алдын медальга бүгү эртемнерге чүгле 5 демдекке өөренип турган болгаш орус дыл, математикага күрүнениң чаңгыс аай шылгалдаларын бедик көргүзүлгелер дужааган уруглар төлөтпиг болганнар. 47 - республиканың бүгү доозукчуларының ниити санының 1,5 хуузу. Бо чылын «мөңгүннерни» өөредилгезинге хамаарыштыр түңнел демдектеринде ийи 4-түг 99 уруг алган.

Тываның Чазаның тергийн өөредилгелиг уругларны деткип, оларже күрүнениң болгаш ниитилелдин кичээнгеин угландырып турары өөрүнчүг. А алдын, мөңгүн медальдарга төлөтпиг болган доозукчулар билинин бедик деңгелин бадыткап, чурттуң дээди өөредилге черлеринче кирериниң шылгалдаларын чедишкенин дужаар дээрзинге бүзүрел улуг.

Шончалай МААТЫ-ООЛ.

Чынгис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

Дыңнадыг

Массалыг информация чепсектериниң редакцияларының, массалыг информацияның парлалга гаш электроннуг чепсек-херексел адырларынга төлөвилелдерни бүдүрүп, нептередип база (азы) хөй хуу кылдыр парлап турар организацияларның кичээнгеинге

2014 чылдың май 12-де Тыва Республиканың Баштыңының №99 чылыг чепсектериниң сорулга-биле массалыг информация чепсектериниң болгаш коммуникациялар талазы-биле Тыва Республиканың Баштыңының грантызын алырын чедирип Тыва Республика-ментилерин хүлээп ал эгелээниниң дугайын Тыва Республика-Информатизация болгаш харылзаа яамызы чарлап тур. Массалыг информация чепсектериниң болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле Тыва Республиканың Баштыңының грантызын алырын чедирип шилириниң негелделерин Тыва Республика-Информатизация болгаш харылзаа яамызы-ның 2014 чылдың июнь 17-де №269 дужаалы-биле бадылаан. Ол

дужаал-биле Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызының (http://www.minsvyaz.rtyva.ru) деп сайтындан таныжып ап болур.

Мөөрейниң тиилекчилерин Мөөрей комиссиязы тодарадыр, ооң составын Тыва Республиканың Баштыңы 2014 чылдың май 12-де №99 Чарлыгы-биле бадылаан. Ол ышкаш грантының хемчээлин Мөөрей комиссиязы шиитпирлээр.

Чагылгарны 2014 чылдың июнь 19-тан июль 19-ка чедир 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100, каб. 4 деп адреске хүлээп ап турар.

Харылзажыр телефоннар: 2-57-92, 2-58-09.

Хүннүң медээзи

РФ-ТИҢ ЧАЗАА ДЕТКЭЭН

«Роснефть», «Ростелеком» (ол ийи төлөвилел Россияның дорт инвестициялар фондузунун деткимчези-биле боттанып турар), а ол ышкаш «Кызыл — Курагино» төлөвилелдеринге 114 млрд. рубльди Национал чаагай чорук фондузундан (НЧФ) тускайлаарын РФ-тиң Чазаа деткээн.

Ол дугайында Россияның экономика сайыдының оралакчы Николай Подгузов журналистерге дыңнаткан. Ооң чугаалап турары-биле алырга, НЧФ-ниң акша-хөрөңгизи-биле кады акшаландырап инфраструктура төлөвилелдериниң даңзызы калбарып турар. «Роснефть» төлөвилелинге баштайгы үе-чаада 1,1 млрд. рубльди, «Ростелеком» төлөвилелинге — 27 млрд. рубльди, «Кызыл-Курагинога» — 86 млрд. рубльди тускайлаар деп Подгузов тодаргайлаан.

2014 чылдың май төңүзүнде РФ-тиң Саң-хөө болгаш Экономика министрлиги сайзырал яамылары Элегестин хөмүр-даш чыдынын шынчылдыгын болгаш «Элегес — Кызыл — Курагино» демир-орук туудуунун төлөвилелдерин комплекстиг шинчилээриниң дугайында түңнелди белеткеп кылган. Ол түңнел чаа үе-чаада — НЧФ фондузундан акша-хөрөңгини тускайлаарының дугайында Чазактың актызының төлөвилелин аялдал кылырынче шилчир арганы тыпсып турар.

Төлөвилелге 86 млрд. хире рубльди тускайлаар. Чээли акшазын 20 чыл хуусаага акшаның үнезин барымдаалап тыпсыр. Демир-орук шугумун, Элегестин хөмүр-даш чыдынынга болбаа-зырадылга комплекзин, Ванинога хөмүр-даштын порт терминалын болгаш чылыг-электрик станциязын тударын төлөвилелде кириген. Төлөвилелди күүседириниң хуусаазы — 2018 чылга чедир, акшаландырышкынның ниити хемчээли — 217,2 млрд. рубль.

Сайтының оралакчызының чугаалап турары-биле алырга, «Кызыл — Курагино» төлөвилелиниң баштайгы акшазы НЧФ-ден бо чылын-на кирип кээп болур. gov. tuva. ru

Хүннүң медээлери

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ КАЖЫЫДАЛЫН ИЛЕРГЕЙЛЭЭН

Украинага албан-хүлээлгезин күүседип чорааш корреспондент Игорь Корнелиуктуң амызындан чарылганы биле холбаштыр ханы кажыыдалын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Бүгү-россияның күрүнениң төп телерадиокомпаниязының чингине директору Олег Добродеевке илергейлээн.

Телеграммада мындыг одурулгар кирген: «Украинада болушкуннарны улуг дүвүрел болгаш сагыш аары биле элээн каш айларның дургузунда хайгаарап келдвис, ында чүү болуп турарын Россияның журналистериниң медээлеринден болгаш репортажтарын билеп ап турар бис. Ол мергежилдин эрес-дидим төлээлери кандыгдаа бергелерни шыдамы-биле ажып эртип чорааш, украин черде чүү болуп турарын биске дыңнадып турар. МИЧ-лерниң төлээлери, «Кызыл крестин» ажылдакчылары ышкаш, дээп болбас эргелиг дээрзин билер бис, ындыг турбуже оларның кайызы-даа камгалал чок, харын-даа өлүрүкчүлөрнү боолаар каразы болуп турарлар. Украинаның

мурнуу-чөөн талазында тайбың кижилер амызындан чарлып турар. Ооң боттук херчилери болур журналистерниң өлүрүкчүлөргө херек чок болуп турары билдингир. Бодумнуң өмүнээмден болгаш Тываның хөй националдыг чонунуң өмүнээзинден төп телерадиокомпанияның журнализи Игорь Корнелиуктуң чоок болгаш төрөл кижилеринге, кады ажылдап турар коллегаларына ханы кажыыдалады илергейлеп тур бис. Ол маадырлыгы-биле амы-тынын берген!»

Луганск чоогунда Металлист суурга ВГТРК-ның журналистери миномет аткылажышкынынга таварышкан. Корреспондент Игорь Корнелиук, оператор Виктор Денисов болгаш видеоинженер Антон Волошин олар областа болушкуннарны чырыдып, Луганскиге ажылдап турганнар.

Олар тайбың хамаатыларны үндүрер орукту канчаар белеткеп, «Порошенконуң тайбың планы» канчаар күүсеттинип турарын кезээки медээлерге кириери-биле репортаж тырттырып турганнар. Ол үеде бистиң коллегаларыыс хараалдап аткан миномет огунга таварышканнар.

ОДАЛГА СЕЗОНУНГА БЕЛЕТКЕЛ ЭГЕЛЭЭН

Тываның Одалга болгаш энергетика яамызы эрткен одалга сезонунуң түңнелдерин сайгарып, чаа сезонга белеткелди чорудуп эгелээн.

Одалга болгаш энергетика сайыды Роман Кажин-оолдун дыңнатканын езугаар алырга, 2013-2014 чылдарның дургузунда одалга-энергетика комплекзиниң болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлгелеринге кышкы сезон чогумчалыг эрткен. Котельнаялар болгаш ЧЭТ айыттыг чурум езугаар ажылдап келген.

Чылыдылга-энергетика комплекзиниң (ЧЭК) бүдүрүлгелерин кышкы үеде ажылдаарына белеткээри-биле 174,4 миллион рубль түңнүг акшаны тускайлаан, ол дээрге мурнуку чылдаазындан 17 хуу хөй болган. Кол болгаш

дузалал дериг-херекселдерниң планын долузу-биле күүсеткен. Ындыг турбуже дериг-херекселдерниң эргижирээни 75-тен 80 хуу четкен.

Тываның даг-руда компаниязы одалга сезонунуң дургузунда 202 муң тонна хөмүр-дашты чүдүрүп чоруткан. Ол эрткен чылдың деңгелинден 11,3 хуу эвээш болган. Ооң чылдагааны — Хову-Аксы суурга чаа котельнаяны ажылгалга киригени, ол чорук хөмүр-даш чарыгдалын 66 хуу кызырар арганы берген, эрткен чылын чүгле 7,4 муң тонна хөмүр-даш одаан.

Чазакка хүлээп алдыгандоктаал езугаар яамыларга болгаш ведомстволарга боттарының чагыргазында албан черлеринге кышка белеткелди бадылаттыг график езугаар чорударын дааскан.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

КУЖЕНИИШКИНИНГ АЖЫЛДААННАР

Дүүн, июнь 18-те, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бирги чыгыжының сески сессиязының ээлчеглиг тоску хуралы болуп эрткен. Аңаа Тыва Республиканың 15 хоойлулар төлөвилелдерин чугаалажып көргөш, бирги болгаш ийиги номчулгаларга хүлээп алган. Депутаттарның болгаш хуралга чалаткан ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчылары А.Дамба-Хуурак, А.Монгал база өске-даа аалчыларның кичээнгейинге Тыва Республиканың Дээди Хуралының 2010 чылдың октябрыдан

2014 чылдың июньга чедир ажыл-чорудулгазының дугайында көргүзүг отчетту (илеткелчи ТР-ниң ДХ-ның даргазы К.Даваа) бараалгаткан.

Тыва Республиканың хоойлужудулга баазыын тургузар болгаш сайзырадыр, хамаатыларның эрге-ажыын болгаш хосталгаларын камгалаар, чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидер, чедимес кижилерниң социал деткимчезин күштелдирер талазы-биле Дээди Хуралдың депутаттары күженишкенин ажылдап келген деп отчетта демдеглээн.

«Шынын» корр.

Ыдыктыг Бай-Тайганы дагаан

Бай-Тайга — Тываның ыдыктыг бедик даа. Ооң дагылгазын июнь 13-те эрттирген. Ол хүн Чаа Оваага бир муң беш чүс хире Тываның экер эрлери чыгып келгеш, ыдыктыг, авыралдыг, ачы-буянныг Бай-Тайгазының дагылгазына киришкен.

Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазы Чап Донгак сөс алгаш, 1914 чылда VIII Богда-Кегээн Башкы Бай-Тайгага моорлап келгеш, Көп-Сөөктүң Чаа Оваазын үндезилеп тургускаш, ыдыктыг Бай-Тайганың дагылгазын эрттиргенинден бээр 100 чыл болуп турарын чыылганнар даңнаткан. Хүндүлүг Башкы ыдыктыг Бай-Тайганың сүлдезин улам бедидери-биле аңаа чүдүп, тейлеп, мөгейип, чылдың-на дагып чоруун бай-тайгажыларга, Тываның чонунга чагаан. Сөөлгү үеде ол чагыгны чүдүкчүлөр күүседип турарын Чап Шырапович чугаалааш, ыдыктыг Бай-Тайганы Богда-Кегээн Башкының дагаанындан бээр

100 чыл болган дагылгазынга киржип келгеннерге байыр чедиргеш, чүдүкчү бүрүзүнге аас-кежиктиг, өөрүшкүлүг, буяныг, бай амыдыралдыг болурун күзээп.

Авыралдыг Бай-Тайганы дагырынга киржип келген ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Артур Монгал ачы-буянныг Тайгазын дагырынга киржип келгеннерге байыр чедирип чүве чугаалаан. Оларның амыдыралында аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, өөрүшкүнү ол йөрээгеш, республиканы болгаш кожууну бурунгаар хөгжүдериниң ажил-херектеринге идепкейлиг кир-жири күзээп.

Лама-башкылар Ыдыктыг Бай-Тайганы дагырының езулалын эрттирген. Мөргүл номун номчаан, саң салган, сержим өргээн. Кайгамчыктыг авыралдыг, ачы-буянныг, бай, байлак Бай-Тайгага чүдүп, тейлээн.

Бай-Тайганы дагырының езулалы доозулган соонда, ооң киржикчилери Чаа Оваадан баткаш, Тейлерде Көп-Сөөк хү

рээзинге келген. Аңаа Байга кожуундан, Кызыл хоодан болгаш өске-даа декеэрлерден келген херээчон, күш-ажылдың хоочун болгаш өске-даа аалчылар, гарлыкчылар кажангызын даа артык хөйү-биле чыылган. Лама-башкылар чаа ту «Үш эртине» хүрээзинге чыган сарыг шажынның хөйныг чүдүкчүлөринге номчаан. Ол дээрге Ыдык Бай-Тайганың дагылгазы уламчыла-дыр.

Бай-Тайга кожуунуң лээлекчилер хуралының дагызы Каң-оол Седип, ТР-Чазааның Даргазының оралакчызы Артур Монгал Тейлер чедип келгеш, чыылган чобайыр чедирип чүве чугаала чаагай күзээшкенин кылган.

Бай-Тайганың Н.Өлзей-аттыг Культура бажыны ажылдакчылары чыылган чосолун программалыг концер көргүскен. Ооң кол утказы аралдыг, ыдыктыг Бай-Тайга ооң кайгамчыктыг ажыл-иш шевер, талантылыг, чогаалчы бодалдарлыг кижилери тураскааткан ырлар, шүлүкт чогаалдар болуп турары-быонзагай.

Бай-Тайганы дагырынга раскааткан аът чарыжы, мөхүрежи Тейлерге болуп эрткен Шилиндек 32 мөгениң хүрежге Барыын-Хемчиктин Бижитиг-Хаядан Артур Монгуш шүүл ол-ла кожуунуң мөгези Со Дамба үжүрүлөшкен.

Таан-оол ХЕРТЕ

Авторнуң тырттырыг чүрү.

Чүдүкчүлөрниң хөйүнге олурар чер безин тыбылбас...

Сүт-Хөл суу «дириг» апарган

Эрткен чылын бистиң делегей даглары үнер альпинистеривис Тибеттин Манасаровар хөлдөн (4588 м.) элээн каш литр «дириг сугну» эккелгенер. Ол сүт экспедицияның деткикчилеринге үлеттинген.

Команданың удуртукчузу болгаш чогаалчы Маадыр-оол Ховалыг «дириг сугну» арттырып алган. Ол бо чылдың июнь 13-те эрткен чылын-на бодап алган сорулгазын боттандырган. Июнь 13-те эртен Кызыл-Тайга (2245 м.) дагылгазы доосту бээр, ол кады чораан чаңгыс чер чурттуглары-биле Сүт-Хөл эринге келгеш, ак сүдүн чажып, алга-йөрээл сөстөрнү чугаалааш, ыраккы Тибеттен келген «дириг сугну» төрзэн Сүт-Хөлүнче кудупкан. Тибетте «дириг сугну» тывылган төөгүзү мындыг.

Тибетке тантралыг буддизмни эккелген Улуг Башкы Падмасамбхава 8 векте Тибетке келгеш 3 хөлдү ыдыктап, аңаа шаптанган бооп турар. Ол хөлдөрдүн бирээзи Манасаровар. Бо ыдыктыг хөлге Шива бурган кадайы Парвати-биле, Будданың иези Майя эжингенер. Улуг орус чурукчу,

аян-чорукчу Николай Рерих база аңаа чораан. Ыдыктыг Манасаровар хөлдүн соңгу талазында 25 км черде ыдыктыг Кайлаш даа турар. Тибетке өөренип турган тыва лама-башкылар ону Сүмбер-Уула деп адааннар. Индий мифология езугаар алырга Кайлаш Черниң хини бооп турар. Октаргайдан келген энергия херелдери — медээлер чүгле чаңгыс Кайлашче доктаамал кээр. Кайлаштың меңги дожу, харлары эрип баткаш Манасаровар хөлче кирген. Ынчангаш Манасаровар хөлдүн суунда Октаргайдан келген, кижитөрелгетенге бурунгаар углуг сорулгазы, медегели ында чыылган. Кандыг-даа суг бодунга медээни шингээди алыр болганда, Манасаровар хөлдүн арыг суу «дириг» апарганы ол. Тоолчургу «дириг суг» кижиниң кадыын экижидер, угаан-бодалын байлакшыдар болгаш назынын узадыр.

Сүт-Хөлче куткан суг чүгле бир литр-даа болза, Октаргайдан келген медээлер ында радио чалгылары-биле дөмей, дораан-на хөлдү долдур тарай бергеннер. «Дириг сугну» анаа суг дег чүгле ижип болбас, ында сагыр чүүлдерлиг

тускай дүрүмнүг.

Сүт-Хөл дугайында төөгүден келген тоолчургу чугаалар хөй. Шаг-шаанда бо хөлдүн дүвүнге кайгамчык улу Көк Буга чурттап чораан. Оон төлү Адакан ашактың Ала-Бугазы ол. Адаканның Ала-Бугазы Хан-Дээрден он сыын эдин чүдүрүп эккээр турган. Шаг багында Сарыгларлар Ала-Бугазын ханнап алгаш амыдырал чорааннар дээр. Тыва тоолдар колдуунда: «Сүт-Хөл шалбаа турар шагда...» деп сөстөрдөн эгелээр болгай. Сүт-Хөл-биле оон аңгы чыдар Биче-Хөлчүк чер аразы-биле тудуш деп чугаа база бар. Сүт-Хөл Кызыл-Тайганың кырында 1800 метр бедикте чыдар, оон ниити шөлү 35 дөрбелчин км. Кызыл-Тайганың мурнуу талазында черден үнген радоннуг аржааннар база хөй.

Томск эртемденнери 1976 чылда балык чок турган Сүт-Хөлче пелятьты, омульду, ряпушканы, моол кадыргыны салганнар. Ам ол балыктарны балыкчылар чөпшээрел-биле тудуп, саарып турарлар. Сүт-Хөл — барыын Тываның эң онзагай хөлдөриниң бирээзи боорда, ам ооң суу «дириг» база апарган.

Бистиң корр.

ТР-нің уруглар азырап алган ада-иелеринин шуулганын

АЖЫ-ТӨЛГЕ КЫЗЫГААР ЧОК ЫНАКШЫЛ

Хүннүң медээлери

Программалар күүселдезин түңнээн

Тускай сорулгалыг программаларның 2013 чылда күүселдезинин түңнелдерин үндүргөн, ооң эң кол чеднишкини — ажилдаар чаа-чаа олуттарны тургусканы болган.

Эрткен чылын бистиң республикавыска тускай сорулгалыг программаларның акшаландырышкынын 67 хуу өстүргөн. Ону күүседип турар үеде боттун акшазы 1 рубль үнүп турган болза, федералдыг бюджетти 5,6 рубль кылдыр хаара тудуп шыдаан. Тускай сорулгалыг программаларның күүселдезинин түңнелдерин Тываның Чазааның ээлчеглиг хуралына үндүргөн.

Тыва Республиканың Экономика яамызының дыңнатканын езугаар алырга, республикага хүлээп алдыган тускай сорулгалыг 50 программаларның 2013 чылда 48-и ажилдап турган. Оларның акшалан-

дырышкынының ниити түнү 1,7 млрд. рубль ажа берген. 30 программаны Тыва бодунуң бюджет курлавырларының күсели-биле хандырган. 18 программаның күүселдезинге федералдыг акша-хөреңгини хаара тудар аргалыг болган.

Күүселдениң түңнелин езугаар алырга, бодунуң сорулгалын 22 программа чедип алган, оларның 11-и социал адырга хамааржыр, 11-и — экономикага. 350 ажыг хемчеглер күүсетинген, оларның эң колу 1203 ажилдаар олуттарны тургусканы. Ол дээрже көрдүнгенинден безин 2,2 катап хөй.

Дээштиг ажилдаан төлөвилелге яамының специалистери «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор төлөвилелин демдеглээннер. Ооң ачызында эрткен чылын 600 ажыг ажилдаар олуттар тургустунган.

Үер-чайыктың когаралы улуг болган

Тыва Республиканың Чазааның тургусканы Вedomстволар аразының ажылчын бөлүүнүң дыңнатканын езугаар алырга, үргүлчүлелдиг часташкынарның түңнелинде республикага чедиртинген когарал 767,927 млн. рубль болуп турар.

Үер-чайыкка Бай-Тайга, Кызыл, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл болгаш Улуг-Хем кожууннарда бажыңнар чанының 37 участкалары, 16 чуртталга бажыңнары, 12 малчыннар турлаглары алысканнар. Ол ышкаш 290 километр автомобиль оруктары сугга алыскан, ооң иштинде 144,7 км. орук үрелген, 74 километр оруктуң карты шуут сандан үнгөн. 15 көвүрүгнү суг алгаш барган, ийизи бүдүн-бүрүн артса-даа, үрелген черлери хөй болган.

Орук ажил-агыянының үрелген участкаларын катап септеп кылырынга 748,477 млн. рубль херек. Оон аңгыда Бай-Тайга, Барыын-Хемчик болгаш Сүт-Хөл кожууннарның үер-чайыктан когаран чурттакчыларынга материалдыг дуза чедирери-биле 19,45 млн. рубль үндүрери эргежок чугула апар-

ган. Чижээ, Шекпээр суурнуң 16 чурттакчызы бойдус халавының уржуундан бүгү эт-хөреңгизин чидирген, оларга 1,6 млн. рубль дуза херек. Бай-Тайганың Кара-Хөлдө 267 кижини өнчү-хөреңгизинин чартык-чамдызын үерге алыскан, ынчаар когараннар Алдан-Маадыр суурда 32, Суг-Аксында 14 четкен. Оларга саң-хөө дузанын 15,95 млн. рубльге чедирер апар. Кара-Хөлдүн — 190, Алдан-Маадырның — 57, Суг-Аксының — 47, Кара-Чырааның 5 чурттакчыларынга чаңгыс удааның материалдыг дузанын көргүзери-биле 1,9 млн. рубль негеттинип турар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги ора-лакчызы Шолбан-оол Иргиттин эрттирген аппарат хуралынга РФ-тиң Чазааның курлавыр фондузундан онза байдалдарны болдурбазыга болгаш ооң уржуктарын чайладырынга 767,927 млн. рубльди тускайлаарының дугайында бөлүк документилер белеткеттинген дээрзин дыңнаткан.

ТР-нің албан-езуунуң сайтызындан.

Харылзаачылар ЕГЭ-ни эки дужааган

Бо чылын республиканың ЕГЭ дужааган 33 школаларының 26-зынга видеохайгаарал тургускан «Тывасвязь-информ» ААН-ның специалистери ол ажылын тергиин эки күүсеткеннер.

Национал төлөвилелдерге, ылаңгыя WEB-соңгулдалар эр-тирип тургаш мөөңнеп алганы дуржулгазы бо ажилды чо-гумчалыг күүседиринге дуза болган деп харылзаачылар демдегледип турарлар.

Экзаменнерге белеткенип турар үеде улуг хемчээлдиг организас-техниктиг ажилдарны кылып чоруткан деп, ол ААН-ның директору Сылдыс Хертек дыңнаткан, аңаа керээлер чарары, эргежок чугула дериг-херекселдерни шилири болгаш садып алыры база кирген. Специалистер өөредил-

гени 2012 чылда, Россияның Президентизинин соңгулдаларының үезинде соңгулда участкаларында видеохайгаарал төлөвилелинге кижиринин белинде өөредилгени эрткеннер. Аңаа алган дуржулга ЕГЭ-ни эрттиреринин талазы-биле алган хүлээлгелерин немелде специалистер-даа чалавайн, ажилдап турарларны-даа өөретпейн күүседир арганы харылзаачыларга тургускан. Видеохайгааралды чүгле класстарга эвес, экзаменнер түңнелин хынап турар өрээлдерге, медээлер болбаа-зырадылганының регион төлөтинге база тургускан.

Чамдык суурларга ажилдап турда, чижээ Мөген-Бүренге, Кара-Хөлге, Дус-Дагга, Кунгур-тугга транспорт аргыштырылганының кошок чорундан бергелер тургулаан.

Алдынай ЧЕЧЕН.

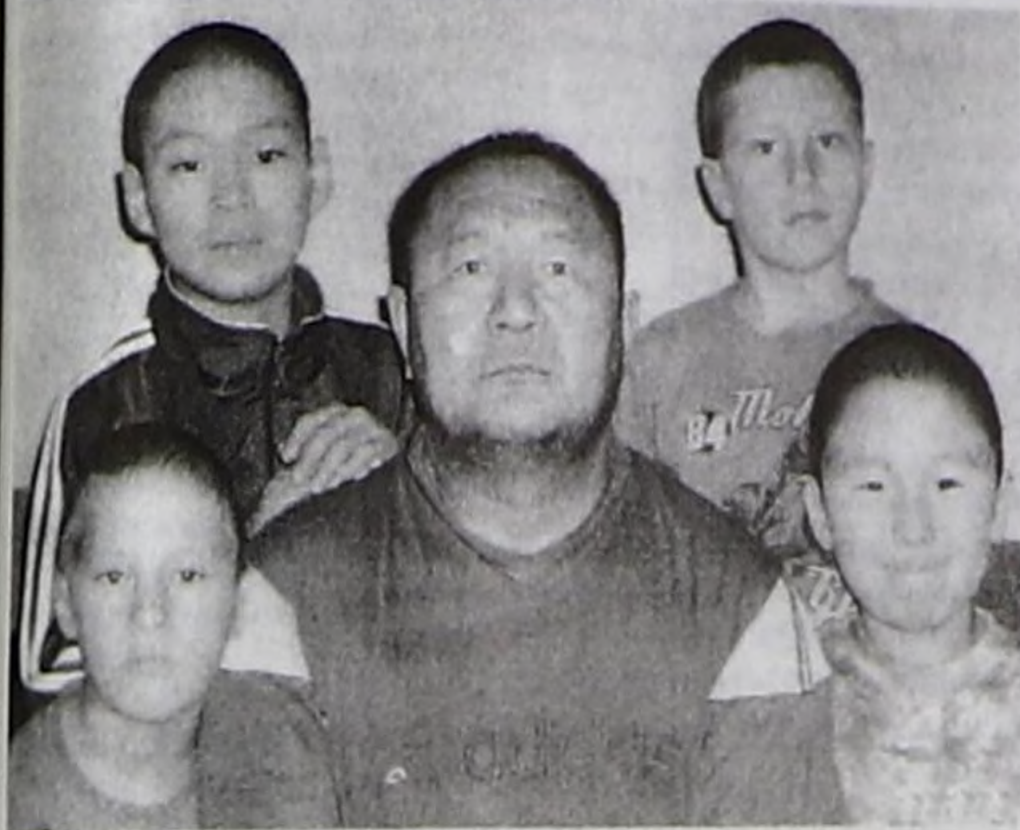
2002 чылдың 10 ай. Ол хүн кайгамчык аяс, чылыг хүн болган.

Кызылдан деңге үнүпкен 2 чик машиналарның иштинде улуг кижилерден аңгыда 10 бичи чаштар азырап-карактары-биле хүлээп алганы өг-бүлелеринче, ыраккы Бай-Тайгаже углай халдып органнар. Чаштарны хүлээп алган ада-иелеринин карактарында чайнаан өөрүшкүзүн, бүгү күве эки болурунга идегелин, орукка чорааш Тывавыстың

эр ээзи. Аажы-чаңында артык берге чүве-даа чок, чораан-на боду: хөглүг, баштак, чугаак-кыр; уруглар, оолдарын чугаалай бергенде төнчү чок, оларынга чоргааралы, ынакшылы чугаазындан-на илдең. Азырап алган уругларының бичиизи орус омак-сөөктүг огулун суг аажок чаптаар: «Мээң огулум тыва чонувустуң ханын экижидип чаартыр, тыва кыс алыр» деп баштактангылаар.

Доозукчу чараш кызы Марьяназын «Башкы боор болза,

кайгамчык эки сеткилдиг ада-ларның бирээзи, тыва эр кижилеринин эң эки шынарлары Вячеслав Давааевичиде база сиңниккен. Оолдары, уруглары дээш бүгү-ле эки чүүлдерни кылып чоруур, оларны хому-дадыпкы дег таварылгаларда — идегелдиг камгалакчы, ылаңгыя уруглар эрге ажыын кызагдап турар шын эвес чоруктарга шуут удур кижини. Вячеслав Давааевичинин кижизидип каан оолдары көдээ ишти кончук эки билер, ажылгыр, кежээ кижилер кылдыр өзүп турар. Тракторну, машинаны-даа башкарып билер. Шуюнуң чараш бойдус чурумалдыг тайгаларына ачазынга дузала-жып малын кадарып чайлаа-рынга ынактар. Уругларының хеймери база-ла орус омак-сөөктүг. Аязыны ачазындан шуут чарылбас. 2-3 чыл бурун-гаар Кызыл эмчизинге бичи кызын чыттырар ужурулг апарганнар. Аяна-даа ынавайн адазын эдерип ыглаан, ачазы уруун кээргээш кады ыглап, эмчилерни кайгаткан-даа та-варылга бар. Азырап алган улуг кызын өглөп турда, уруун куспактап, өөрүшкүнүң карак

Гагарин Очурович Хомушкун оолдары-биле.

бедик-бедик артарынга сеткилинден чүдүп, тейлеп чоруун көргөш, иштимде да-гагалзап чораан бодалдарым ала-чайгаар тайлып, оларның көдүрлүүшкүнүң хөөнүм безин каттыжып келген звей-икле. Ол өг-бүлелер республикага тургустунган 2 өг-бүлелеринин соондан 3,4 дугаар уруглар хүлээп алган аныяк өг-бүлелер чүве. Оон бээр 12 чылдарның эрте бергени билдиртпейн барып-тыр. Ынчан-гы эккел чыткан чаптанчыг-байларны ам таныыры берге. Баштайгылары бо чылын орту-мак школаны доозуп, бышкан билигнин аттестаттарын холга ап, амыдыралдың делгем оруунче шымнып кирерлер.

Ынчангы чугаазы безин үнмээн, ужа-тура кылаштап турган чаштар бүгү талазы-биле бодунуң үе-чергезинден чыдып калбайн өзүп-мандып орар. Эң улуг чеднишкин — уруглар ада-иениң ынакшы-лын, өг-бүлө кандыг болурул деп чүвени медегер билип, кажан-даа, кандыг-даа тава-рылгада ада-иезинин, акы-уг-баларның идегелдиг деткимче-ни турар деп миннишкиннин оларда төрүттүнгени.

Бо чараш өг-бүлелеринин дугайында бижири болза улуг ном-даа бижири болур. Оларны каттыштырып турар чүүл: эскениң, бодунуң деп ылгал-чокка ажы-төлге кызыгаар чок ынакшылы, кижилерге чагай-сеткили, ажылгыры, чонунга сүндүткелдиги. Кайгамчык эки авалар, ачаларның дугайында тускайлап бижири черле хо-мудаваас боор деп бодап ор-чен.

Гагарин Очурович Хомушкун өг-бүлелеринин бирээзинин

Сааяларның өг-бүлөзи.

мээң кызым аажы-чаңы безин тааржыр. Эге класс башкызы апаар болза, өөреникчи чарашпайлар ооң чаражынга, чымчак аажы-чаңыга таар-жып, дораан ынак башкызы апаар» дээр. «Аңгыр огулум эмчи болур, Арана база эки өөредилгелиг, күзелин черле чедер» деп ханы идегел-биле чугаалаар.

Гагарин Очуровичинин Шуй суурда үлегерлиг бажының-га чеде бээрже, өөрүшкү-биле хүлээп алыр. Теплицазында ногаа-чимизин ажааган, ача-зының пилорамазында дуза-лашкан, аш-чем кылган черле анаа орбас, чайзырап-ла турарлар. Өгнүң херээжен ээзи Ольга Өнүгүевна школа дирек-тору болгаш бичи-даа хостуг үези чок, уруглар авазының чай чок бачым ажылын тер-гиин эки билер, аңаа шынчы дузалакчы болурун дыка кы-зыдарлар.

Саая Вячеслав Давааевич база бир өг-бүлениң башты-ны адазы. Чараш, улуг ала-кактарын аңдара-дүндере көргөш, ыткыр хөөрегилээр,

чажын чажырбайн турарын көргөш, хаайым ажып, ыглак-саам кээп органын чажыргаш канчаар.

Вячеслав Давааевич-даа, Гагарин Очурович-даа тускай дооскан башкы эртеми чок, ынчалза-даа төрүмелинден бү-дүштүг, төлзүрөк чараш чаң-нары-биле хөй ажы-төлдүн езулуг-ла адалары болганна-ры ол.

Төрээн Тывавыска олар дег адалар турда ажы-төл өскүсү-ревес, оларның өг-бүлөзинге өскеннер азырап каан ада-иелери дег, келир үеде езулуг-ла төлөптиг эки кижилер болур деп бүзүрээр мен. Оларның кара, сарыг; орус, тыва, хай-нак-даа ажы-төлдери сөөк-язы ылгаар деп чүве билбес, улуг Өртемчейвистин төлөптиг ха-маатылары болур дээрзинге идегээр мен, ынчаар кижизит-тингеннер-даа ынчаш.

Любовь КУЖУГЕТ,
РФ-тиң ниити өөредил-
гезинин хүндүлүг ажил-
дакчызы.

Тээли суур.

Тыва Республиканың Баш-тыңы-Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол бо чылдың май 1-де Национал парктың «Хүреш» стадионун долдур олурган чоннуң мурнунга куш-ажылдың болгаш частың байырлалы-биле байыр чедирип, делгереңгей чүве чугаалааш, мынча дээн: «Чаа 100 чылдың төөгүзүн ажыдып турар улус болганывыста, «Урянхай» деп чер-чуртувустун эрги адын катап эгидип алза кандыгыл деп бодалды силерге чугаалаксап тур мен. Бистиң өгбелеривис Ак Хаан Николай II-же чөлшээрел бирик кирип тургаш, Урянхай крайны хоргаадалга алырын дилээн болгай.

«Ураанхай» деп төөгү-де адывысты катап дигизип алгаш, амгы үеде адывысты база арттырып алыр болзувусса, «Ураанхай Тыва», а орус дылда «Урянхай Тува» деп аттыг болур бис. Чурттап эртип турарывыс чүс чылдың эгезинде ады болгаш амгы үеде ады иелдирзи туруп болгай. Чүге туруп болбазыл? Ол — бистиң чурттап эрткен төөгүвүс-түр. Ону кым-даа чогаатпаан, черле турган ады-дыр. Мен бодаарымга, төөгү 100 чыл болгаш катап эглип кээп болур. Ону чүгле чон шийтпирлээр. Ынчангаш чонум-биле, силерниң-биле сүмележи, силерниң санал-

Ураанхай — Тыва

оналыңарны манап тур бис» — деп, Ш.В.Кара-оол чугаалаан.

Стадион долдур олурган чон Ураанхай деп адывысты эгидип алырының дугайында дыңнааш, диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле аңаа хамаарылгазын илереттилер. Мен база сеткил-сагыжымның ханызындан дыка-ла өөрүп, ол саналга чөлшээржи, стадионга кады олурган эш-өөрүмге чугаалап ордум.

Ам «Чүге?» деп айтырыгга харыылап көрейн. Ажык-чарлыг үе келирге, 1990 чылда Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң улус депутаттарының бир-ле дугаар болган чижилгелиг соңгулдаларына 2-3 кордак-чыларының аразындан тиилеп үнген 130 депутаттар Тывага демократтыг тургузууну быжыглаарының болгаш ону чорударының үндезиннерин чедип алыр дээш канчаар-даа аажок улуг ажылды кылып чорутканнар.

1990 чылдың декабрының 11-14 хүннеринде болган Тыва АССР-ниң Дээди Хуралының 4-кү сессиязынга Тыва АССР-ниң бот-дугунаашкынының дугайында Декларациязын болгаш Тыва күрүнени моон соңгаар канчаар адаарының

дугайында айтырыг кончук чидиг байдалга эрткен. Индирже үнүп келген депутаттар: Тыва Совет Социалисттик Республика, Совет Республика Тыва, Тыва Республика — деп аттарны кирип турган. Мен индирге үнүп келгеш, бистиң өгбелеривистиң үе-шагдан бээр адап келгени «Ураанхай-Тыва» деп атты адаарын саналдап кириген мен. Сессияның чапсарының үезинде ол үеде улуг эрге-дужаал ээлеп турган депутаттарга «чиртип каар» часкан мен.

«Сээң ол чүү деп турарың ол? Ол дээрге быттыг, чудаңгы тыва дээни ол ыш-кажыл, ынчангаш Тывавысты ынчаар адап алырывыска канчап-даа таарышпас, чо-нувусту куду көргенивис ол» дээр депутаттар-даа бар. «Делегейниң географтыг картасынга ыңдыг атты канчаар киририл, Россияның Чазаа ону шуут буура шавар» дээрлер-даа бар болган. Чаңгыс, Баир Тюлюшевич Санчы (ам бистиң аравыста чок) мээң чанымга чедип келгеш: «Сээң ол саналыңда ханы утка бар-дыр» — деп, мени оожуктуруп каан.

Шынап-ла, мен республи-кавыстың адын чүге «Ураанхай — Тыва» деп адаарыңа

хамаарыштыр санал бээрим мурнунда ол айтырыгга хамаарыштыр Моолдун ча-жыт дептерин, Рашид-ад-Дин-нин, Василий Янның, Исай Калашниковтун, Николай Гумилевтун, Чивилихинниң чогаалдарын, Тываның канчаар тыптып келгениниң дугайында архив материалдарын Ленин-градтың, Тываның архивинден хөй удаа көрүп, ону 1980 чылдардан бээр өөренип, сайгарып келген мен.

Ол сессияга мээң кириген саналымны депутаттар дет-кивээн. Сөөлүнде бодап чоруурумга, ол атты ынчан ханы сайгарып, чугаалажыры арай-ла эрте болуп, үени ол арай мурнай берген хире. Чүге дээрге олүениң улус депутаттары кончук нарын үеде, үелерниң үскү-лежишкениниң үезинде чугула доктаал-саавырларны хүлээп ап, амыдыралга херек кырында боттандырып турганнар. Оң бир тодаргай херечизинге 1993 чылдың октябрының 21-де Тыва Республиканың Дээди Хуралының улус депутаттарының хүлээп ал-ганы Конституциязы Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының тургузуун, со-вет үеде турганындан шуут

өскертип, эде тургускан, үениң улус депутаттары ачызында Тыва Респу-б-Күрүне туктуг, Сүлделиг, Ы-ырылыг апарган.

Эрткен вектиң 90 дарындан бээр Тыва тунга болган ол өскерлишкениннен бээр ажыг чылдар эрткен. үеде «аарышкылыг» б турган дыка хөй айтыры-ам чавырылган. Ынча Тываның Россияның камга өмээржилгезинге кирген 100 чыл оюнуң, Кы хоорайның тургустунганы бээр 100 чыл оюнуң, Т-ның Совет Эвилелиниң рээленчине киргени бээр 70 чыл оюн демде эрттирер деп турар үз-бүдүүзүнде Тыва Республика Баштыңы-Чазааның Дарга Тыва Республиканың Кон-туциязының кол камгалакчы Ш.В.Кара-оолдун Тыва адынга Ураанхай деп атты к-кандыгыл деп чонга сүмел-айтырынын бүгү тала-б-деткип, Тывада чурттап ту-бүгү чоннуң референдумунга айтырыгны киригерин сүмел-дир мен.

Владимир ЧАДАМ
1990-1994 чылда
Тыва Республиканың
Дээди Советиниң у-депутата

Ыдыктыг сававыс

1980 чылдарның төңчүзүнде, Совет Эвилелиниң Коммунисттик Намының Төп Комитетиниң Чиңгине секретарына Михаил Горбачев ажылдай бергенде, арага-биле ээлчеглиг демисел эгелээн. Дүжүметтер аалдар кезип чорааш, шууруун, чылапчаны буза шаптырып, сүт арагазын хоруп турган. Сагынгыр, тывынгыр кижилер доп-дораан ыры чогаадыпкан:

Кончук эрни Горбачевту
Холаң баштыг кулугурну.
Хойтпак оглу араганы
Хоруп-ла каан Горбачевту.

Мында «хоруп-ла каан» деп сөстөр хөөредиг-дир. Чоннуң үе-дүптен бээр ижип келген ак чемин кандыг-даа дүжү-мет шуут хоруп шыдавас. Шаандагы тывалар сүттү хайындыргаш, ооң өрөмезин алгаш, доскаарда хойтпакче кудар, ооң ажыы четчи бээрге тигер. Сөөлүнде сүт тыртар машина тывылганда өрөмезин баштай тыртып үндүрүп алгаш, сүттү доскаарже кудар. Хайындырган сүттен кылган хойтпак кончук чаагай, тодунгур болур. Ону ижип алган кижини хүнзедир-даа аштавас. Тырткан сүттүн хойтпаа ыңдыг эвес, ажыг, кыжыраң боор. Ону сүт-биле хоюдуп ижер. Ол демей-ле хайындырган сүт хойтпаанга четпес. Шууруунга тиккен хойтпактан чүгле арага эвес, божа, итпек, ааржы болгаш курут үнер.

Үстүнден айтышкын келген дээш уш-баш чок хөдөлип, чоннуң эдилеп чораан паш-савазын чуура шаптырып, хоойлу-дүрүмге дүүшпес үүлгедиглер кылып турган дүжүметтер эвээш эвес. Ооң-биле кады чоннуң үндезин чемин хорурунга бүдүү удурланып, харын-даа ажылындан үндүреринге чедир хемчег алзып турган езулуг даргалар-даа турду. Оларның бирээзи — Барыын-Хемчиктин партия райкомунуң бирги секретары, мээң эжим Байыр-оол Соянович Нурсат. Ооң-биле кады Актың Алдын-Кошкалында чайлаанга турган Ооржак Шырап оглу Серот честейниң аалынга чеде бердивис. Улуг дарга-даа кижини болза, аалга киреринден сестир, мени баргаш кел дээр, боду чолаачызы-биле кады артка манап артып каар.

Честемге келгеш, бүдүү чугаалаарымга: «Бир паштан шурадыптайн» — дээрге, хем кыдыында дуокаа черде одаанче бидон хойтпакты иелээ аргажып алгаш чорутувус.

Честейниң хойтпак тигер пажы чүг-ле Акта эвес, а бүгү Тывада эң-не улуг, чаңгыс тигерге он литр арага үнер сава чүве. Араганың амданы барык доң боор. Ол чоок-кавыда угбам, честемниң кежиин четтирбээн улус чок.

Чартык ай хире болганда, Кызылга бажыңымга олурумда, Далганчык угбай телефон долгааш, хөлчөк-ла дүвүрөп алгыра берди: «Сээң ол Өктээ дээр эжиң мээң шууруунумну алгаш барды, ол канчаарың ол? Дөң-Терезинниң чагырга даргазы мен дээр херээжен тергиидеп турду. Дүрген кел, изиг чайын, сүт-саан элбекте шууруун чок канчаар кижини!».

Угбамның уруу Тамараже долгааш, авазының шуурууну мээң эжим Өктээниң бажыңында деп сөглеткен мен. Соонда дыңнаарымга бир чолаачы, Сергей-даа чадавас, Далганчык угбамның эдилелин аалынга дораан чедирген деп дыңнаан мен.

Чүс-чүс чылдар иштинде хөй санныг чоннар аразында чурттап чоруур Кыдат тывалары үндезин культуразын, езу-чаңчылдарын болгаш дылын ам-даа туруштуг кадагалап келген. Оларны шууруунга тураскаал кылып алган деп дыңнадым. Культуразын езулуг үнелеп билер кижилер ол-дур. Таңды-Урянхай азы Улуг Тыва Орус күрү-нениң хайгааралынга киргенден бээр бо чылын чүгле чүс чыл болур. Ол хирезинде тываларның хөй нуруузу, ылаңгыя хоорай аныяктары, үндезин культуразындан хоорулган, төрөөн дылын безин билбес. Бурунгу тыва культура дугайында аза-соора чүве бижириден ыятпас. Хоорайда көк баштыг кырган-авалар уйнуктары-биле орус дылга чугаалажып турарын

эскерерге, оон-даа чаржынчыг.

Таңды-Тывалары кончук хувискаалчы улус боор бис деп бүдүү иштимде пат кайгап чоруур мен. Совет үеде бурунгу түрк ада-өгбелеривистиң бүгү делегейге сурагжаан культуразы өгнү баштыңчывыс Токаның аайы-биле «ыштыг кара өг» дижи, каргап турдувус. Арагага удур шуугаазын эгелээрге, кезек дыңнангыр дүжүметтеривис шуурууну узуткаанын Кызылче долгап, илеткээринден бичии-даа дадай дивес турдулар. Ол кижилер ам-даа бистиң аравыста бар. Мону

Шууруунга йөрээл

Сайлыг черден үнүп турган теректен
Чазап кылган шууруунум салымы
Актыг черге «контр» дээш боолаткан
Араттарның үүле-чолун дөззэнзиг...

Арагага демисел-даа эгелээр —
Аанакайың, шууруун-на буруудаар.
Ааржы, быштак — ак чем чаяар
Ыдыывыс
Аглаткаштың «контр» дег болу бээр.

Суму баштаан тергиилекчи даргалар
Сураа үнүп келирге-ле, араттар
Ажыт черге шууруунун бузуруп,
Алдырбайн, туттурбайн чордулар.

Холга кирген шууруунуң салымы
«Контрлааш» келбейн барган
Өгбем дег.
Буза тепсээш, өрттедипкен хүлүнден
Бурулаан ыш ыглап-сыктап
Чытканзыг...

«Комсомолчу даалга» дээш
Хойтпаан төпкеш, өжзөн хараан
Ашактың
Кара холу өршээл бербээн чалыы эр
Хайыралдыг назынындан чарылды.

Ужур билер көдээ Совет даргазы:

номчааш, бодунуң чөгенчин боду чадавас. Шууруун ынакшыл-биле бол холбаалыг.

Шууруундан шурап баткан
Суг-ла кара араганы,
Шуваганчы төрүп-ле каан
Сула чаңнаар кулугурну.

Чугаа узады, аскак хой ыраа
Шууруун дугайында бүдүн ном-д
бижиб болур. Бодум ам соксааш, Акс
Барлыктың алдарлыг шүлүкчүзү Алекс
Бегзин-оолдун «Шууруунга йөрээл» д
чогаалын номчукчуңуң кичээнгейин
бараалгадып, Тывага төөгүлүг эдилел
тураскаалды тургузар боор деп идег
артым.

Байыр-оол МОНГУ
хоочун журналист

«Улуг саваа дээп болбас, хоржок!»
дээш

Айтышкындан эрткен дээштин
донгудуп,
Ажылындан хөөгледип, кыстырды.

«Ажыт-чажыт — дуокаалап тигинер,
Ажырбас» дээш, шиме доңун
четтирер.

Өгбе чоннуң улуг эдин хүндүлээр,
Өрү баштыг даргалар-даа турдулар.

Ажыл-үүле бүдүрген бооп чагдынып,
Араттарның сүдүн, хойтпаан

төктүрүп,
Хөй-ле шууруун узуткаанын илеткээр
Көңгүл баштыг мугулайлар чордулар.

Сыскындылар бастырга-даа,
алыспаан,

Чылапчазын кедивиткен шууруунум,
Итпек чыдын куужур хандыр тынгылап,
Идер-чалыы маадыр дег, олурзун.

Бөдүүн терек доорбажындан
үңгүп каан

Мөңгүн, алдын, каасталга чок эдивис,
Ада-өгбе ыдыктап каан шуурууну
Алгап-мактап, тураскаалдан кылыңар!

Алексей БЕГЗИН-ООЛ,
хоочун журналист.

ШКОЛА АМЫДЫРАЛЫ

Бүгү назыда чаштар-биле...

Тээли ортумак школазының ийи чашаа тудуу доступ, 1971 өөредилчыллы эгелээрге, чаа школавысче кара-ла амырап кирген ийик бис. ынчан субботааларда дыштаныл-кежээлеринче 8-10 класстарның өренникчилерин кирирер. Бистер, классчылар, бо бижип олар чүү-үнүн маадыры Майя Иргит ынчан ору-биле онгуклассчылар... Улуг класстарның оолдар, уруглары уран улуге-даа, спортка-даа дендии ырак боорга, магадаар турдуvus. 71 чылда доозукчуларның класзын башкызы — орус дыл болгаш литература башкызы Ольга Львовна Фина. Майя сугнуң класзын дооступкаш, бистер 9 класска кээри-ске, Ольга Львовна бистиң класзы-стың башкызы апарган. Ийи чыл рунгаар доостурган класзын бис-ге дыка мактаар башкы.

Майя Иргит-биле чаңгыс кудум-а ойнап өскен бис. Тээлиде Куль-на бажыңының тудуу 1960 чыл-да эгелээш ара соксаан турган. ынчанга ооң сценазынга концерт дүрүп ойнаар турдуvus. Индий ки-нар көргөш, ону өттүнүп, ырлап, ыцылаар, чинге чес демирден каыт-ыт сыргалар, билектээштер кылып аш, индий чараш кыстар болуп турлар» бис. Эң-не ээлгир, чаражы-с — Майя. Ол танцылай бергенде, улуг артистер-ле! Майя чүгле тан-лаар, ырлаар эвес, а фортепианога да дыка ойнаар турган. Уругларның дыка школазынга кады өөренип тур-vus. Школа дооскан соонда Майяны ыылдың музыка училищезинче рип алган деп дыңнааш, элдепсин-эн-даа мен, талантылыг кижини ынаар рип албайн канчаар деп бодаан мен. Майяның ачазы райкүүском дарга-Ломбу Бегзи-оолович Иргит. Авазы лбаб Адаваस्ताевна — даараныкчы. азы Көп-Сөөк чурттуг, а авазы — Хөлдүн Суг-Аксы. Олар хып дээн тыбы үезинде Кызылга таныжып ал-ынар. Тыва эки турачылар-биле кады юнтуже чоруксап, билдиришкенин жээннер, ынчалза-даа дайынчылар-ың саны четчи берген болган. Аныяк-бүлө баштайында Бай-Тайганың ызыл-Даг сумузунга ажилдап, чурт-п турган. Уругларының улуглары аа төрүттүнген.

Бичии Майя чаш турда олар Тээ-же көжүп кээп, даргалар чурттаар-рт өрээлдиг барак бажыңа чурттай-ргеннер. Карл Маркс кудумчузунда өгүлүг ол барак ам-даа бар. Аңаа-ргалар, эмчилер, башкылар чурт-п турган. Майяның авазының адын-эн авам адавас, улуг кунчуу боорга-дыг. Өгүнү улуг уругларының аайы-ле адаар аажызы-биле Көктүн авазы-эр. Документ езугаар Зоя, Маша уг-шкыларны бичиизинде ада-иези, ок улузу Көк биле Кара деп адаар. Зоя Ломбуевна сөөлүнде универси-тет башкызы болган, Мария Ломбуев-на — ТР-нің культуразының алдарлыг-кылдакчызы. Красноярскиде студен-ттер турар Зоя биле Бишкекте хорео-графия школазының сургуулу Маша-ның улгаттырган чуруктарын хоолааш,

М.Л.САЛЧАК.

ада-иези бажыңында азып алган турар-чүве. Бичии хеймер Леназының чажын авазы дырап, өрүүрге, шугулдап, ыглап эгелээр, ынчан авазы ханада азып каан калбак кара тавак ышкаш ра-диоже айтыкаш: «Ойт, Красноярск азы Бишкек чугаалап тур!» дидир көрем» — деп алаактырып органын сактыр-дыр мен. Елена Ломбуевна — амгы үеде база ТКУ-нун башкызы. Алышкылар Олег, Алеша, угбашкылар Маня, Майя аажок номчуттунар улус. Дыка чараш-этажержазын долун номнар боор. Олар-ның дегерезин номчуп каапкан, библиотекадан бижиттирип номчуп тур-ганын дыка эки билер мен. Угбашкы-лар авазын дөззэн, шеверин канчаар! Уран чүүл көрүлделеринге бичиизин-ден киржип чаңчыккан болгаш, улга-дып-даа келгеш, янзы-бүрү фестиваль-дарга киржирде хамык танцыларның идик-хевин боттары даарап алыр.

Тээлинин бир дугаар ортумак шко-лазының башкызы Майя Ломбуевна чашкы шааның дугайында мынчаар сактып чугаалаар:

— Авам-ачам сугнуң кожолары орус-тыва дарга-бошкалар дыка эп-найыралдыг. Авам орус кожоларын-дан хлеб, булочка быжырып өөренип алган. Бистерге дыка чаагай хлеб, бу-лочка, хуужуурну быжырып бээр. Суу-рувустун эң кол кудумчузу Карл Маркс аттыг кудумчу чүве. Ол эң чараш, ногаан теректерлиг, улуг оруктун ийи талазында кижилер кылаштаар черин манзалап каан. Орус даргаларның ажы-төлү-биле үргүлчү кады ойнаар болгаш бичивистен орус дылга шору бис. Бир катап бир класска өөренип тургаш, аарый берген мен. Дугул-оол эмчи шинчип көргөш: «Дүрген Барыын-Хемчикче бадырыңар» — дээн. Баары-выска согур-шөйүндү болган, дораан кескен. Оон удаваанда сегзэн мен.

Школага өөренип тургаш, Совет Эвилелинин янзы-бүрү булуңнарын-да чурттап турар үежилеривис-би-да чагаалажыр бис. Интернационал-чы аныяктар клувунун кижигүнү тур-ганывыс ол. Спортка дыка ынак бис. Эштерим Аня Иргит, Зоя Тандар-оол, Наташа Чалбаа, Лида Кандан дыка конькилээр улус. Алексей Кондрать-евич Ампилогов дээр башкывыс күш-культура кичээлдерин дыка солун эрт-тирер. Класывыс оолдарының мате-матика, физика, химия, астрономияга шыыраан өскээртен келген башкылар

Мергежилинин тергенини

безин кайгаар, мактап ханмас. Борис Очур инженер болган, Олег Ламажап — педиатр, Сергей Салчак — партия-совет ажылдакчызы, эмчилер Өлчей Борбак-оол, Александр Чимит, баш-кылар Светлана Владимировна, Клара Медек-ооловна, Любовь Шангылаң-овна, Светлана Солун-ооловна дээш, оон-даа өскелерни адап болур. Баш-кыларывыс Ольга Львовна Вафина биле Виктор Демьянович Харьковчук дыка ынак бис».

Шынап-ла, онзагай доозукчулар бо. Оларның аразында интернационалчы өг-бүлелерден төрүттүнген оолдар, кыстар база хей.

Майя Ломбуевна Кызылдың музыка училищезин дооскаш, культура шугу-мунга он чыл ажилдаан. Республика чергелиг мөөрейлерге ол боду-даа, өөреникчилери-даа киржип, шаңна-дып-мактадып келген. 7 чыл дургузун-да өөредип келгеш, доостурган өөре-никчилери ам билдингир, арга-дуржул-газы бедик ажылдакчылар апаргылаан: Лариса Кирововна Хунан (культура ажылдакчызы), Сайзана Кан-ооловна Чамыян (саң-хөө ажылдакчызы), Бай-лак Камаовна Ортаат (сайгарлыкчы) олар-дыр.

Бодунун билиг-мергежилин бедидип, пединституттун эге өөредил-ге факультетинче Майя Ломбуевна өөренип киргеш, 1985 чылда ону че-дишкенин дооскан. Оон бээр бо хүннерге чедир башкы бичии чаш-тарны өөредип, кижизидип чоруур. Кожуунун өөредилге эргелелинин, ТР-нің өөредилге болгаш эртем ямы-зының хүндүлел бижиктери-биле шаң-наткаш, башкы улам хей-аът кирип ажилдаан. «Тергин башкы», «Эң-не эки класс удуртукчу башкызы» деп конкурстарга киришкеш, номинация-лар аайы-биле удаа-дараа тилекчи болуп келген. Бүгү Россия чергелиг уруглар лагери «Океандан» өөреник-чилери Саманта Салчак, Айдыс Иргит, Алдынай Хертек, Шораана Хертек 2 дипломну эккелгеннер. «Чылдың кижизидикчи башкызы» конкурска киржип, ажык кичээлдерни башкы берип турар. Бүгү Россия чергелиг оюн-конкурс «Кенгуру», «Орус адыг огу» болгаш өске-даа хей-хөй мөөрейлерге өөре-никчилери шаңналдыг черлерни ээлеп келген.

Башкылаашкын ажылындан аңгыда, М.Л.Салчак хей-ниити ажылдарын күү-седип чоруур: агитквартира болгаш херээженнер чөвүлелинин даргазы. Өөнүн ишти Иван Балганович хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, хууда маши-назы-биле чонну Тээли-Кызыл аразын-да аргыштырып чоруп турар. Улуг Уруу Юлия Ивановна Дээди судта ажилдап турар. Оглу Айдың Кызыл хоорайда ажилдап-чурттап чоруур. Уруу Лилия Ивановна-Чадаанада банк ажылдак-чызы. Оглу Аяс Байкалдың күрүне университединин бизнес болгаш эрге-хоойлу колледжизин дооскан.

60 харлаан хоочун башкы Майя Ломбуевна Салчакка аас-кежикти, ка-дыкшылды, чогадыкчы чедишкени-нерни күзеп каалыңар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Кара-Хөл школазының 75 чыл оюн таварыштыр

Кула-Аскыр эге школага орус дылды башкылаары-биле 1949-50 өөредил-ге чылында шуут-ла «бичии» орус оол чедип келген, ат-сывын ам сагынмас мен, ынчан мен 2-ги класстың өөреник-чизи мен. Башкывыстың чугаазын шуут билбес бис. Коңга хаптарга, башкывыс бисти каттыртыр чаңчылдыг турганы дыка чаптанчыг.

Ол чылдарда школа директорунга Той-бухаа башкы биле Долзат Достаконна ажилдап турган. Кожуун төвү-биле харыл-заа тудар дээш радист Глушев авазы-биле кады чедип келген. Соок кыжын иези оглу-нун дыка улуг чайгы идиин кедип алган, хеви база самдар боорга, тенек оолдар хөөкүйнү «улуг идик-кадай» деп шоодар турган. Ам бодап орарга, 1941-45 чылдар-ның дайынының хоозураашкынынга тава-рышкан кырган ие-ле хевирлиг.

Бир катап кыжын Өзен-Хову-Аксында шөлче аъттыг, чадаг улус маңажып турган. Чүү болган дээрге, Глушев койгуннап чорда, аңчы кижиниң салып каан аязының огу дөңмээнче адыпкан болган. Ынчанга ону Кызылче аппаар ухар-хеме кээр джи-п турлар. «Ухар-хеме» деп чүү чүвөл, ындыг аар демир агаарга канчап ухар чоор?» — деп кайгап, ооң чалгынын суйбап, иштин бакылап шаг болган бис.

4-кү класска өөренип турувуста орус биле казах ийи башкы келген. Сентябрь айда Кара-Хөлдүн төвү Даспы-Аксын-га турар, ынчанга Кула-Аскыры ынаар көжүрер деп кожуун черинден айтыш-кын келген. Школаны ада-иелер аъттарга чүдүргөш, көжүргөн. Ынчан машина-даа, орук-даа чок турган.

Мээң ачам Абрамова (сөөлүнде келген орус башкы) биле казах башкының эт-севин бодунун ады-биле чедирген. Олар бистиң бажыңывыска үргүлчү кээр. Авам далганны өйгөш, үске быжырып бээрге, дыка амданнанып чиир.

Абрамова башкы лента саткаш, чажым-ны өрүп бээр турду. Бо башкылар Дүмөн-оол честем суг-биле кады ажилдап турган боор, оларның бажыңыңа-ла олар улус. 5-ки класстан эгелеп Кызыл-Мажалыкка өөренип турган бис. 5 класска немец дыл өөренир чүве, оон чүгле «дер шуле» деп сөс арткан-дыр ийин сагыжымда (школа дээни ол).

1953-56 чылдарда орус дыл башкы-зы Зоя Манчина өг-бүлөзи-биле школага ажилдааннар. Акым Манчин Намчилович школа директору турган. 1958-60 чылдар-да Рошкиннер келген, Любазы — орус дыл башкызы, а Рошкин интернат эргелекчизи турган.

1960-63 чылдарда математика, геогра-фия, орус дыл, төөгү башкылары кылдыр Боргоякова, Инкижекова, Анисимова дээр башкылар ажилдап турган. З.Б.Инкижекова башкы бистиң кернивис апарган (ол ара-выста ам чок). Кара-Хөл ортумак школазы он чылды апарганда, Петр Морозов 1970 чылдарның эгезинде башкылап турган деп дыңнаан мен.

Орук-суур берге, ырак-узак, каас-чараш Кара-Хөлге аъттыг, чадаг чедип чорааш, тыва чоннун ажы-төлүн орус дылга өөредип турган бистиң ынак башкылары-выска өөрүп четтиргенивисти чаңгысклас-чыларым мурнундан илередип ор мен.

Докпак ХЕРТЕК.

Кызыл хоорай.

ТҮРК БИЖИКТИГ КӨЖЭЭЛЕР

Чаа-Хөл кожуун тураскаалдыг черлер-биле байлак: петроглифтерлиг хаялар, Бурган-Даа, эрте-бурунгу түрк бижиктиг көжээлдер...

Чаа-Хөл ортумаа школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы А.Ю. Даваа болгаш Ак-Туруг ортумаа школазының тыва дыл, чогаал башкызы Н.М. Сат биске Тываның эрте-бурунгу түрк бижиктерлиг тураскаалдарының дугайында чугаалап бээр-ге, оларның дугайында сонунурап, чанывыста турар өгбө бижиктиг тураскаалдарны көрүк-сеп, хөйүнү билип алыксай берген бис. Башкывыс бистерни Шанчы суурнуң чоогунда турар Суглук-Адыр деп черде тураскаалче экскурсияладып чедирген. Ынчан бис 7-ги класска өөренип турдывус. Ол экскурсияның соонда бистерге бедик культуралыг, бижик-билиглиг чораан ада-өгбелеривистиң салгалдары болганывыска чоргаарал оттуп, ону улам шинчилээр күзелди кыптыктырган. А бир талазында биске аажок муңгаранчыг апарган: ол хире үнелиг, өгбелеривис бедик культуралыг, бижиктиг улус чораан деп херечилеп турар тураскаалывыс үрелип, буступ эгелээн. Чаа-Хөл кожуунда өгбелеривистиң бижин көргүскен тураскаалдарны шинчилеп, өгбө бижиктиг тураскаалдарның дугайында материалдар-биле таныжып, оларның төөгүзүн чыып эгелээн бис.

Ажылдап турган үе-висте Чаа-Хөл кожуунга бистиң үе-виске чедир кандыг тураскаалдар турганын болгаш артып калганын, оларның амгы үеде байдалын, 21 векте кандыг эртемденнер шинчилеп кээп чораанын, турар чериниң тодаргай картазын көргүзүп, чырыдып бижээн ажылдар четпес болганындан ооң дугайында төөгү материалдарын чыырын оралдашкан бис.

Чаа-Хөл кожуунуң девискээринге дыка хөй эрте-бурунгу түрк бижиктиг тураскаалдар турганын янзы-бүрү эртем ажылдарында, номнарда болгаш солун-сеткүүлдерге чырыттырган материалдар херечилеп турар болду. Хөй кезин Тываның чурт-шинчилел

музейинче, чамдыктарын Минусинскиниң музейинче апарып шыгжаан база Финляндияның музейинде бир тураскаал барын билип алдывыс. Чүге дизе Саян-Шушенск суг шыгжамырын бадырар мурнунда күрүнениң үнелиг тураскаалдары болур эрте-бурунгу түрк бижиктиг көжээлери камгалап алыры-биле оларны музейлерге көжүрген. Бистиң Чаа-Хөл кожуунувустун девискээринде амгы үеде (бистиң тодаратканывыс-биле) 6 хире өгбө бижиктиг болгаш бижи билдинмес тураскаалдар арткан бооп турар. А тыылган черинде арткан өгбө бижиктиг тураскаалдарны системажыдып, тураскаалдарда бижиктерниң утказын, шинчилеп келгениниң кыска төөгүзүн чыып, оларның турар черлерин, амгы үеде байдалын тодарадып, картага көргүзүп, 9-ку класска өөренип «Тыва бижиктиң тыылганы» деп темага ажылдап болгу дег материалдарны альбом хевиринге белеткээр сорулганы салып алгаш, ажылдап турар бис.

Бис амдыызында Шанчы суурнуң девискээринде Суглук-Адыр деп черде эртемденнерниң доктаадып кааны-биле «Е-61» деп адаары тураскаалдың дугайында билип алганывыс солун чүүлдер-биле таныштыраал.

«Е-61» деп тураскаалды чүге ынчаар адааныл? 1983 чылда үнген Д.Д.Васильевтиң «Графический фонд памятников тюркской рунической письменности азиатского ареала» деп номунда «Енисей бассейниниң тураскаалдары» деп эгеде Тывадан тыылган өске тураскаалдар-биле ук тураскаалды 61 деп дугаар-биле мурнунда-ла В.В.Радловтуң сүмелеп кылганы ышкаш демдеглээн. «Орхон-енисей бижиктери» деп термин Моолда Орхон хемниң болгаш Тывада Енисей хемнерниң эриинден хөй бижиктиг тураскаалдар тыылганындан ынчаар адаттыг, ынчангаш Тываның Енисей хемниң эриинден тураскаалдарны «Е» деп үжүк-биле демдеглээн. Бо номда тураскаалды тыылган тураскаалдар даңзызынче кириген медээ бар.

Даг эдээнде дөрт-булуңчуктай херимнеп

каан даштар ортузунда эрте-бурунгу бижиктиг тураскаал. Ону чырык көк даштан сиилбээн, азылары шиштелчек, дөрт-булуңчук. Бижи тураскаалдың чаңгыс талазында узун дугаар 3 одуругдан тургустунган. Одуругларны оң таладан солагай талаже номчуур. 8-9 класстарга өөренип «Тыва дыл» номунда очулгазын мынчаар бижээн:

1-ги одуруг: «Күрүнем, хааным силерге!»

2-ги одуруг: «Өргээде

шыгжаттыганын.»

«Минусинск музейинде шыгжаттыганын.» дээни шын эвес болган, чүге дизе бистиң «Е-61» дугаарлыг тураскаалывыс тыылган черинде хевээр турар. Бо медээни Интернет четкизинден тып номчаан бис. Моон алырга, «Е-61» тураскаалдың дугайында шинчилел ажылдары эвээш эвес, эртем ажылдакчыларының сонунурагалы улуг. 20 векке чедир тураскаалды шинчилеп чораан эртемден-

Көжээ тураскаалды камнап арттыраалы.

кижим (кадыным) силерге!»

3-кү одуруг: «Кеспик Одуучу (эмчи) мен!»

8-9 век үезиниң эрте-бурунгу бижиктиг «Е-61» тураскаалын бир-ле дугаар 1962 чылда Зоя Борандаевна Чадамба Чаа-Хөл кожуунуң Шанчы суурунун чоогунда Суглук-Адыр деп черден тыпкан. Ооң дугайын 1963 чылда үнген «Новые эпиграфические находки в Туве» деп статьясында бижээн. 1963 чылда эртемден А.Д.Грач тураскаалды шинчилээн. Оон 10 чыл эрткенде, 1973 чылда С.Г.Кляшторный болгаш Д.Д.Васильев шинчилээннер.

1997 чылда үнген И.В.Кормушинниң «Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования» деп номунда бижээни: «Е-61 (Шаньчи I). Куу даш тураскаалда кыска бижик бар. Шаньчи суурдан мурнуу чүкче 3 км черде, Суглук-Адыр-Аксы деп черден тыылган. Минусинск музейинде

нерниң ажылдарындан кымнар, канчаар ажылдап чораанын билип ап болур. А 21 векте Чаа-Хөл кожууну эргип, тураскаалга кээп чораан улуг эртемденнерни бис тодарадырын оралдашкан бис.

Чаа-Хөл кожуунуң девискээринден тыылган тураскаалдарның бир сурагылыг шинчилекчизи — Игорь Валентинович Кормушин, филология эртемнериниң доктору, профессор, РЭА-ның урал-алтай дылдар килдизиниң чингине эртем ажылдакчызы, Россияның тюркологтар комитетиниң даргазы. Ол 2010 чылда Кызылга тыва бижиктиң 80 чыл оюн таварыштыр «Тыва бижик болгаш бижиктиг тураскаалдарны, бижиктерни шинчилээриниң айтырыглары» деп делегей чергелиг эртем конференциязынга киржип кээп чорааш, июль айда Чаа-Хөл кожуунда турар «Е-61» тураскаалды кээп катап шинчилээн.

Чүгле Россияның

эртемденнери эвес, а даштыкы чурттарның эртемденнери база ук тураскаалга улуг сонунурагалдыг дээрзин Япониядан келген эртемден Такаши Осава бадыткаан. Такаши Осава — төөгү эртемнериниң доктору, тюркологияны болгаш делегей дылдарын шинчилээр институттун, Японияның Осака университединиң профессору. Ол — база-ла Россияның Тыва Республикада турар «Е-61» тураскаалды шинчилеп чоруур эртемден. Такаши Осава ук конференцияга киржип кээп чорааш, И.В.Кормушин-биле кады тураскаалды шинчилеп келген. Ол 2010 чылда 1 дугаар келгеш, тураскаалды көрүп алгаш, шинчилел ажылын кылган. Ооң мурнунда кээп көрбээнда болза, төрүттүнген хоолгазы-биле ажылдап турарын чугаалаан. Оларның ажылында бир онзагай чүүл — очулгазында карышкакты. И.В.Кормушин 3-кү одуругда домакты «Кеспик Одуучу (эмчи) мен!» деп очулдуруп турар болза, ол-ла домакта «одуучу» деп сөстү япон эртемден: «От» деп сөстен укталган, от — дайын дээн, ынчангаш «одуучу — отчу-дайынчы» дээн уткалыг» деп тайылбырлап турар.

2013 чылдың чайынында база-ла Чаа-Хөл кожуунуң девискээринден тыылган эрте-бурунгу түрк бижиктиг тураскаалдарның улуг шинчилекчизи, РЭА-ның Чөөн чүк шинчилээр институтунуң Чөөн чүк төөгүзүнүң килдис эргелекчизи, профессор Дмитрий Дмитриевич Васильев, ооң оглу ола институттун эртем ажылдакчызы Александр Дмитриевич Васильев олар Чаа-Хөл кожуунга эртеги-түрк бижиктиг тураскаалдарны шинчилээр-биле кээп чорааннар.

Тураскаал амгы үеде аажок үрелип баксыраан, чүге дизе ол ажык дээр адаанда турар. Чоогунда малчыннар чайлаар чайлаглар бар, Шанчы суурнуң мал-маганын одарладыр черлериниң ортузунда турар, ынчангаш бо хамык чүүлдерниң салдары-биле ол кончуг дүрген үрелип турар. 2012 чылда кожуунувуска болган улуг чершимчээшкениниң соонда, бистиң тураскаалывыс ортузундан элээн чарыл-

гаш, кырындан бузулга кезээ ийи аразынче кыры бергени бисти аажок муңгараткан. Тураскаалдарны камгалаар үе келген. Ынчангаш бис ону камгалаары-биле «Тураскаал менге турзун!» деп тускай төлөвилелди-да чогаадып кылдывыс. Онам чүгле херек кырынт боттандыраары арткан ону боттандыраарда чаа хөлчүлериң улуг деткимчези херек. Ук тема биле ажылдаары биске дыка солун болган. Тывачон чүс-чүс чылдар дургузунда төрөөн черини ол бижиктиг тураскаалдарны камнап-кадагаларттырган, өгбелерини бижии-биле оларның онзагай келир үези холбаалыг дээрзинге олар бүүрелдиг чорааннар.

Ажылывысты төндүрүп тура, демдеглексе турар чүүлүвүс эрте-бурунгу түрк бижиктиг тураскаалдар дээр чүгле чаа-хөлчүлериң эвес, а бүгү Тываның, тываларның эртем тураскаалдары-дыр. Бис ындыг үнелиг тураскаалдарлыг болганывыска чоргаарланып ужурулг бис. Канча Япониядан безин эртемденнер чүгле ол тураскаалдар дээш чедип кээп турар-дыр? А бисти олар бо чанывыста манал турарлар...

Бо тураскаалдар төнүп читпес-ле болза, бистер бедик культуралыг чонунуң төлдери-дир бис деп дидими-биле чоргаар чугаалап болур бис. 700-800 хире чыл бурунгаар бистиң девискээривиске онзагай, мерген угаан-ныглар чурттап чораан деп чүгеге чоргаарланмас аргажок. Ынчангаш тыва кижии бүрүзүңе ук тураскаалдар дугайында билип алыры артык эвес. Саян ажыр сургуулдай-даа берген дирик, шет-ригге-даа чеде берген дирик, «Кайыын сен?» деп айтырыга эртеги-түрк бижиктиг тураскаалдарны холбап тургаш, Тываның төөгүзүн чоп чугаалап берип, кайыын келгенини чоргаар таныштырып болбас деп сен? Төрөөн черинге чоргаарал аңаа ынакшылдан эгелээр, а аңаа ынак болуру — төрөөн чериниң төөгүзүн эки билири-дир.

Айрана КОРБАА,
Чаа-Хөлдүн Ш.Ч.Сат аттыг ортумаа школазының 11-ги класынын өөреникчизи.

Аянмаа ДАВАА,
тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

Июнь 12. Национал парктын «Хүреш» стадиону. Тыва Республиканың болгаш Моол Арат Республиканың мөгелеринин хүрежи.

Россияның, Тываның, Моолдун туктарын ийи чурттуң хүндүлүг спортчулары — Тываның болгаш Моолдун Чаан мөгелери Андрей Хертек биле Дамиран Бумбаяр киискидип үндүрүптү. Ийи күрүнениң ыдык ырлары чаңгылан берди. ТР-ниң ыдык ырын Тываның Улустун хөөмейжизи Андрей Монгуш, Моолдун ыдык ырын Кызыл-Кат уран чүүл колледжизинин сургуулу Түмөн Өлчей күүсетти. ТР-ниң Дээди Хуралының даргазы К.Т.Даваа, МАР-ның Тывада чингине консулунун төлээзи Россия хүнү-биле база Тыва биле Моолдун аразында спортчу байырлал-биле көрүкчүлөргө болгаш мөгелерге байыр чедирди.

Стадионнун ийи талазында удур-дедир чыскаалыпкан мөгелерни таныштырып эгеледи. ТР-ниң командазының тренери Чаан мөге Андрей Хертек, кежигүннери: Чаан мөге Эрес Кара-Сал, Арзылаң мөге Сайын-Белек Түлүш, Начын мөгелер — Ай-Демир Монгуш, Начын Монгуш, Алексей Монгуш, Буян Бүрбүчүк, Айдың Очуржап.

МАР-ның командазының тренери күрүнениң Чаан мөгези Дамирагийн Бумбаяр (Моолдун Увс аймааның Тес сумуздундан). Кежигүннери: Күрүне хартыгазы Арслангийн Бямбажав (Увс аймак), күрүнениң Чаан мөгези Нямаагийн Батзаяа (Ховд аймак), Күрүнениң Чаан мөгези Төөрегийн Баасанхуу, аймак Арзылаңы Төөрегийн Мягмаржав (алышкылар Увс аймактан), Улустун начыны, хоочун мөге Өлзей Сумуя, аймак Арзылаңнары Цогтоогийн Мөнхбаяр, Түмөн Очурбатын.

Найыралдың, хүндүткелдин демдээ ак хадактарны мөгелер солусту. Лама-башкылар ном номчаан. Мөгелер девип күүсеткен соонда, салыг эгелзэн. Тыва хүрештин дүрүмүнде 7 салыг соонда мөге шүглүп үнер. Ынчангаш ийи чурттуң мөгелери база чеди салыгны эртер.

Бирги салыг. Эрес Кара-Сал Өлзий Сумуяны ойтур октап каарга, көрүкчүлөр амырап-ла кагдывыс. Ол аразында Сайын-Белек Түлүштү Ц.Мөнхбаяр октап каапты. Ийи кончуг дүрген хүрештиг аныяк мөгелер Буян Бүрбүчүк биле Төөрегийн Баасанхуу таваржып келген. Б.Бүрбүчүк кончуг дидим тутчуп келгеш, буттап чыда, бастырып кагды. Ай-Демир Монгуш Очурбатын Түмөнни, А.Очуржап Н.Батзаяаны октаан, арткан мөгелеривис Алексей Монгуш, Кызыл-Кат Кенден октаган. Ниити сан 4:3. Моолдар бир сан ашкан.

Тыва мөгелер тиилзэн

Репортаж

Тиилекчи — Тываның командазы.

Ийги салыг. Т.Сайын-Белек биле Ө.Сумуя (хоочун мөге) үр-ле тутчуп келди. Дөрт хончу, аай-дедир хончу четкеш, Сайын-Белек октапты. Ай-Демир Монгуш туджун тыппайн чадап турда, Мөнгбаяр чая тудупту. Бүрбүчүк Буян минута-даа четпээнде Мягмаржавты доңгайты идип кагды. Каа-Хем кожуунун чоргааралы Кызыл-Кат Кенден Н.Батзаяаны шөлден үндүр чыгыы сындырып бар чорда, моол хеп-хенертен арга кылгаш, октап алды. Хартыга мөге Арслан Бямбажав Эрес Кара-Салды өрү көрүндүр басып кагды. Суму Чааны О.Түмэн Алексей Монгушту чая октап кагды. Шыырак мага-боттуг Айдың Очуржап биле ырбыска мага-боттуг Т.Баасанхуу душчуп келди. Буттан алгаш, моол мөге Айдыңны даяндырыпты. Баасанхуу — малчын өг-бүлениң оглу. 23 харлыг. Спортчу чедишкыннери дээш Моол күрүне аңаа ийи өрзөл квартираны, автомашинаны берген. Ниити сан 6:1.

Бо чоокта Эрес Кара-Салдың октаптырып турганын көргөн эвес, көрүкчүлөр-даа муңгарап кагдывыс. Сайын-Белек ында октадып туруп берген.

Үшкү салыг эгеледи. Эрес Кара-Салды Н.Батзаяа карак чивеш аразында октап кагды. Ындыг шыырак Чаан мөгени та канчаар октаптарга, ынчаар дукпуртуланы бээр чүве, кайгамчык. Алексей Монгуш доңгайты идиптер орта Ц.Мөнхбаяр даяныптарга, бистиң амыраарывысты! А.Очуржапты Т.Мягмаржав буттап алгаш турда, Айдың ооң бодун октап кагды. Ай-Демир Монгуш аныяк болгаш бедик дурт-сынның болгаш, хоочун мөге Өлзий Сумуяны басып кагды. Буян Бүрбүчүк чартыктап алгаш, Т.Баасанхууга күш

четпейн барды. Сайын-Белек биле Бямбажав дөрт хончу чедир тудушкаш, октапты. Кызыл-Кат Кенденни Баасанхуу бут бажындан илбектээш, октады. Сан 4:3. Моолдар мурнавышаан хевээр.

Дөрткү салыг. Эрес Кара-Сал биле Төөрегийн Мягмаржав сегиржип алган соонда, деңге дүшкен. Эрестин дискээ дээпкен, а моол мөге чер даяныпкан болган. Катап хүрештирерге, Эрес моолду өрү көрүндүр кагды. Арслангийн Бямбажав Моолга 5612 мөгениң хүрежинге 8-че киир тутчуп турар кончуг шыырак мөге. Ол хиреде Алексей Монгуш ооң-биле деңге тутчуп, дөрт хончу чедир хүрешкеш, октапты. А.Очуржап Цогтоогийн Мөнхбаярны үш катап шелерге, дүшпзэн. Бир дугаарында ол хензиг черден ылдыртынып арты, чедир силгипкен турган болза. Чадап кааш, Айдың моолду көдүргеш, өрү көрүндүр октап кагды. Т.Баасанхуу Сайын-Белекти ша-даа четпейн октады. Н.Батзаяа Ай-Демирниң сиртинден алгаш шелип чыда, чер даяныпты. Бүрбүчүк Буян Өлзий Сумуяга таваржы бээр, көрүкчүлөр аныяк мөге Буян ону чайлыг октаар джип орда. Шынап-ла, ол чыттыр баскаш, ажа халыды. Кызыл-Кат Кенден О.Түмэнни октаан. Сан 4:3. Тываның командазы бир сан ашкан.

Бешки салыг. Эрес Кара-Сал дөрткү салыгга шаа төнгөн О.Түмэнни чииги-биле октап алды. Н.Батзаяа Алексей Монгуштуң кырын орта дүштү. А.Очуржап хоочун мөге Өлзий Сумуяны ынак аргазын ажыглааш, октады. Сайын-Белек буттан алган соонда, Т.Мягмаржавты октап алды. Т.Баасанхуу хеп-хенертен Ай-

Демирниң адаанче кире халааш, буттан сегирип алган соонда, уujur басып кагды. А.Бямбажав Бүрбүчүк Буянны сегирип алгаш-ла силгип келди, ол хиреде ол алыспайн чартыктаар бодаан боор, арга кылгаш, бастырып алды. Сан 4:3. Моолдар мурнавышаан.

Алдыгы салыг. Эң чиик деңзилиг, октаарга диис дег тура дүжер, эң кашпагай моол мөге Т.Баасанхуу Чаан мөге Эрес Кара-Сал-биле дөрт хончу чедир хүрешкеш, октап алды. Алексей Монгуш Өлзий Сумуяны басып кагды. О.Түмэнни Айдың Очуржап көдүргеш салыр-ла, моол тура дүжер. Үш катап ынчалды. Айдыңның ынак аргазын удурланыкчызы эки билер апарган хире. Хенертен Түмэн буттап алза-даа, шыырак мага-боттуг Очуржапка бастырып каапты. Сайын-Белек Түлүш Н.Батзаяа-биле дөрт хончу, аай-дедир хончу чедир тудушкаш, эпиг үени ажыглааш, тепкен соонда, чая тудупту. Бо салыгга бистиң мөгелеривистиң «эзди» изий берген, а моол мөгелер шала туруп, могакай бергени илдең апарды. Ай-Демир Монгуш (А.Бямбажав), Буян Бүрбүчүк (Ц.Мөнхбаяр) олар база онагларын октаан. Кызыл-Кат Кенденни Төөрегийн Мягмаржав чартыктааш, дүжүрдү. Сан 5:2. Ам-на Тываның командазының саны ашкан.

Чедиги салыг. Ниити сан 23:19. Моолдар мурнап турар. Бо сөөлгү салыгдан бүгү чүве хамааржыр. Бистиң мөгелеривис октап эгелээр орта көрүкчүлөргө безин хөөнү көдүрлүп; «Тиилээр-тиилээр!» деп алгыржып шаг бооп орлар.

Эрес Кара-Сал Ц.Мөнхбаярны черже согунналдыр октады.

Алексей Монгуш Баасанхуун бөөлдээш шелерге, чоруй ба часты. Аңаа хары кылдыр Баасанхуу чаңгыс тепкен соонда Алексей Монгуш карак чивеш аразында черде кээп дүштү Кызыл-Кат Кенден Өлзий Сумуяны халдаан оя таварааш ойтур басып кагды. Артка тыва мөгелер Б.Бүрбүчүк, Сайын-Белек Түлүш, А.Очуржап удурланыкчыларын улай-ула октагылап алды. Сан 5:1 апаага, ниити сан деңнежил, 24:2 апарган. Ам сөөлгү артка ийи мөге Ай-Демир Монгуш биле Төөрегийн Мягмаржавты кайызы октаар-дыр, ол команда тиилээр.

Стадион хенертен бодула «чалгып» эгеледи. Моол тыва ийи мөге тутчуп-ла турар Стадион улай-улай «чалгып-ла» турар. Хенертен ийи мөге деңге дүшкен ышкаш болду «Чалгыг» база хенертен сокса кынды. Телеоператорларны тырттырып каан видеозун көргөн соонда, Ай-Демирниң экти орта судья часкаптары биле көрүкчүлөр шупту тура халык кээп, «ура-алай» берди. Моол мөге даяныпкан болду. Ынчалдыр 25:24 санга Тываның командазы тиилзэн. Ийи команда 200-200 муң рубль шаңналга алган. Эң хөй санга командазынга чаалап берген А.Очуржапты база удурланыкчыларының дөгережин октаан Төөрегийн Баасанхууну он-он муң рубль-биле шаңнаан.

Тываның хей-аыт кирген мөгелери баг тыртарынга база 2:0 санга Моолдун командазы тиилеп кагды.

Ниитизи-биле чүнү деңдеглеп болурул дээр, моол мөгелерни көөрге, тырың мага-боттуг-даа бол, артык кил чок, ишти-хырны шөртегер кижик чок, кили аар эвес болгаш чиик, кашпагай. А тыва мөгелер деңзи талазы-биле аар, күш шыдалы-даа четчир, ынчалдаа арга ажыглаары ховар. Тыва хүрештин аргаларына хөй болгай, оларны ажыглаар херек. Моолдарны көөргө ийи-үш арганы улай-улай ажыглаар боор-дур, ынчангаш аажок бедик хей-аыттыг хүрештир, а бистиң мөгелеривис база ындыг болур болза экинчир ийин.

Тывага мындыг спортчу демиселди чылдың-на эрттирип турары күзенчиг, чүге дээш тыва хүрештин сайзыраарына бистиң аныяк мөгелеривистиң арга-дуржулга алырынга ол канчаар-даа аажок ажыктыг.

Даарта тулган чемпион дээш хүреш болурун чарлапты. Ол дугайында дараазында «Шындан» номчуур силер, хүндүлүг номчукчу.

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынның» корреспондент

Чуруктуу хоочун журналист Владимир ЧАДАМБА тырттырган.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтилел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 8197. Чагыг 73. Номериң парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.сч.т № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшлейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактыларының адырында дээш авторлар боттары харылаар.